

ИСАБАЕВА Н.А.

¹Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Бишкек, Кыргыз Республикасы
¹Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына, Бишкек,
Кыргызская Республика

ISABAEVA N.A.

¹Kyrgyz National University n. a. J. Balasagyn,
Bishkek, Kyrgyz Republic
e-mail: nazgulia@bk.ru

ВАН КЫРГЫЗДАРЫНЫН ПАКИСТАНДАГЫ МЕЗГИЛИ (1978-1982)**ПЕРИОД ВАНСКИХ КЫРГЫЗОВ В ПАКИСТАНЕ (1978-1982)
THE TIME OF VAN KYRGYZ IN PAKISTAN**

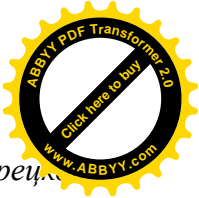
Макала Ван кыргыздарынын 42 жыл мурун, Памирден алгачкы ирет Пакистанга көчкөн мезгил тарыхына арналмакчы. Афганстанда Бабек Камрандын заманында Абдулкадир деген аскер башчысы орустардын жардамы менен төңкөрүш жасап, бийликти колуна алып, коммунисттер бийликке келген. Памир кыргыздары эскиден келген орус бийлигине болгон коркушканынан улам, аксакалдарды чогултуп, бир чечимге келип, 200 эркекке курал берип, жүктөрү менен малдын жарымын айдап, 1300 гө жакын адам, орус чек арачыларына шек алдырбастан Пакистанга ооп кетишкен. Алгач кыргыздарды ар кайсы шаарларга: Гилгитте 200, Чытырканда 100, Мискерде 60-70 үй-бүлөнү жайгаштырышкан. Калк өз жандарын багып ар кайсы жумуштарда иштешип, ар кайсы тилди үйрөнүүгө мажбур болушкан. Пакистандагы дарыгерлердин жана дарылардын аздыгынан, климаттын ысыгынан бир айда 170 киши холерадан көз жумган. Мындай жашоого көнө алышпай, кыргыздардын ичинен кайрадан Афганстанга 30 үй-бүлө көчүп кеткен. Памир кыргыздары эки жылдан кийин башка өлкөгө кетүүнүн камын көрө баштаган. Алгач АКШга жардам сурап кат жөнөткөн. 5 айдан кийин бул өтүнүчүнө оң жооп алышкан эмес. Аляскадан келген жооптон кийин Рахманкул хан Түркия мамлекетине кат менен кайрылган. Көп өтпөй түркмөн, кыргыз, өзбек качкындарын кабыл алуу үчүн Түркия мамлекети тарабынан Афган качкындар көч координациясынын жогорку комитети түзүлүп талап оң тарапка чечилген.

Өзөк сөздөр: Пакистан, качкындар, көч, жайгаштыруу, адаптация.

Статья посвящена истории Ванских кыргызов, которые впервые переселились с Памира в Пакистан 42 года назад. В Афганистане во время правления Бабека Камрана военачальник по имени Абдул Кадир при помощи русских устроил переворот, и тогда к власти пришли коммунисты.

Памирские кыргызы, опасаясь российского правительства, сплотили своих старейшин, передали оружие 200 мужчинам, увезли половину своего багажа и скота и сбежали в Пакистан, не получив разрешения от российских пограничников. Изначально киргизов поселили в разных городах: 200 семей в Гилгитте, 100 семей в Чытырканде и 60-70 семей в Мискере. Кыргызы были вынуждены зарабатывать на жизнь работая на различных работах и изучать разные языки. Из-за жаркого климата и нехватки врачей и лекарств. В Пакистане 170 человек умерли от холеры. Не сумев привыкнуть к такой жизни, 30 кыргызских семей вернулись обратно в Афганистан.

Два года спустя памирские кыргызы стали задумываться о переезде в другую страну. Сначала они отправили письмо в США с просьбой о помощи. Но даже через 5 месяцев они не смогли получить положительного ответа. После ответа с Аляски Хан

Памирских кыргызов Рахманкул написал письмо в Турцию. Вскоре после этого турецкое правительство учредило Высший комитет по координации работы с афганскими беженцами для приема туркменских, киргизских и узбекских беженцев. Это предоставило шанс Памирским кыргызам оказаться на Востоке Турции.

Ключевые слова: Пакистан, беженцы, миграция, размещение, адаптация.

In the time of Babek Kamran in Afghanistan there was the head of soldiers named Abdulkadir, who made a revolution with the help of Russian and communists came to power. So the old generation of Pamir Kyrgyz people took the decision to arm 200 men and 1300 people with their things and cattles gutted the road to Pakistan.

Knowing about this arrival the government of Pakistan and society of Unisef welcomed them and helped. They were divided into several towns, so in Gilghit there were 200 people, in Chatyrkan -100, in Misker 60-70 families. Since it was difficult to take care of cattles, they began to sell. In order to survive, they had to work on different works and learn more languages. Many medicines were made from herbs, and there were not so many doctors. Since the climate was very hot 170 people died from cholera. Because of such way of life 30 families didn't endure and came back to Afghanistan 2 years ago, Pamir Kyrgyz tried to go to the other countries. At the first they send the message to America, and 5 months ago, they couldn't get an answer. The American senator Ted Stiven refused to get Kyrgyz people to Alaska because of social and legal questions. After getting the answer from Alaska, Rahmankul khan applied to Turkey. Some time later, Turkey made decision to apply the Kyrgyz, Uzbek and Turkmen refugees and was established the high committee.

Key words: political shelter, revolution, repression, letter, refugee.

Аталган макала азыркы Түркиянын чыгыш бөлүгүндөгү, Ван областында жашаган кыргыздардын, аталган аймакка келгенге чейинки Пакистандагы төрт жылдык тарыхына арналат. Алгач Памир кыргыздарынын көчкө чейинки 50 жыл мурунку тарыхына кыскача кайрылсак, 1921-жылы Афганистандын коргоо министри генерал Мухамед Надир Кхан, Вахан коридорун көрүш үчүн Памирлик кыргыздар жашаган аймакка келет. Министрдин катчысынын жазып калтырган маалыматтарында, аймактагы калктын саны 2000 киши чамасында болгон. Чоң Памирде 300 үй-бүлө, Кичи Памирде 100 үй-бүлө жашаганы, колдонгон боз үйлөрүнүн жыгачтары Кашкардан алынгандыгы, Кичи Памирдеки 60 үй-бүлөнүн оокат жайы жакшы, калган 40 үй-бүлө кедей жашап кызматчы катары күн көрүшкөнү билдирилген.

Эми Памир кыргыздарынын тарыхынын олуттуу жерлерине көңүл бурсак, көчтүн башталышынын себептерин анализдөөгө жол ачат: «1938-жылдагы Советтер Союзу тарабынан Памир кыргыздары мекендеген аймактагы чек араларды күч менен жабуусу Рахманкул ханга Чыгыш Түркстан менен соода алакасын жандантууга шарт түзгөн. Ошол мезгилдеги Памир кыргыздарынын соода сатык иштеринен үзүндү келтирген маалыматка токтолсок, кыргыздардагы алтынды чайкап алуунун оригиналдуу жолун билишкени тууралуу англис саякатчысы А. Горднер өз эмгегинде төмөнкүчө жазган: «Хазрети имамга жакын жер деп белгиленген тарапта, дарыянын түбүнө койдун терисин ташка бастырып коюшуп, эки же үч күндөн кийин суудан чыгарып күнгө кургатып, териде ширелип калган алтындарды күбүп алышат. Андан сырткары тоо хрусталын, яшманы, куйма алтындарды казып алып, анын баарын Кашкардын жана Жаркенттин базарларында сатып турушкан» [1]. Бул кырдаал Кытай бийлиги үчүн дагы пайдалуу болуп, Чыгыш Түркстан менен Памирдин соода алакасын кеңейткен. Эске салсак Памир кыргыздарына орус бийлиги тымызын каршы аракеттерин токтотпой келгенине далил кылсак, 1930-жылдарда Ходжа Нияз тарабынан кыргыздардын жерин кайтарып берүү жана Чыгыш Түркстанга бириктирүү талабы менен чыккан көтөрүлүштө, орус бийлиги кытайларга жардам көрсөтүү менен басылган. Бул кыймылга орус летопистеринде «басмачылык кыймыл» деген ат берилген. Басмачы деген сөз түрк сөзү,

аны кийинчирээк орустар тарабынан, аларды каралоо максатында «бандит» деп түшүнүккө жакын алып келишкен. Советтик көз карашта басмачыларды расмий ренегаттар, мародерлор жана кылмышкерлер катары баалашкан. Азыркы көз карашта басмачыларга, өз жерин орус баскынчыларынан коргогон, баатырлар катары баа берилип келет. Ал убакта жергиликтүү эл, басмачыларды орустарга каршы «мукахит» «жихад» жарыялашкандар катары карашкан. Басмачы катары саналгандардын кетирген каталарынын бири туугандарынын же коңшуларынын мал мүлкүнө кол салуусу болгон. Ошол себептен орус бийлиги аларды өз элине кыянаттык кылгандар деген кыязда айыпташкан. Алдыда сөз кылына турган Памир кыргыздары дагы советтик көз караштагылар үчүн басмачылар катары таанылган. 1930-жылдарда Кыргызстандан сырткы өлкөлөргө көчүү аракеттери байкалган [2]. Аталган жылдарда бир топ кыргыз мурунку замандан бери жашаган Памирлик кыргыздарга келип кошулушкан.

Аталган доордогу тарыхый кырдаалды анализдесек, алгач орус бийлиги жергиликтүү элге, эркиндик жана көчмөндөрдүн каада-салтынын сакталышына, алардын жашоосуна киришпөөгө кепилдик берилген. Тилекке каршы, мындай мазмундагы келишимдер, жалаң кагаз жүзүндө калып, иш жүргүзүүдө орус бийлиги тымызын өз максаттарына ылайык иштерди аткарышкан. Мисалга алсак, аксакалдардын эскерүүсүндө, 1972-жылдарда Советтер Союзунан жана батыш өлкөлөрдөн Памирдеги «Марко-Поло кийиктери» деп аталган аркарларга аң улоо үчүн адамдар ар тараптан келип турушкан. Памир кыргыздары мындай «аңчы- коноктордон» кооптонуп калышкан. Кээ бир аң улоого келген мергенчилер кыргыз же тажик тилинде сүйлөшкөнү жана колдорундагы картага бир нерселерди түшүрүшкөнү чочулаткан. Советтик чек аралардан келген аңчылар төрт адамдан туруп, автоматтар менен куралданышканын байкашкан. Алардын батыштан келген аңчылардан айырмасы кийиктердин кайсы тарапта болорун сурашпастан, кыргыздардын кыштоосу менен жайлоосунун жерлерин жана афгандардын күч органдарынын кайсы жерде жайгашкандыктарын такташкан. Советтер Союзунун чек арасынан келген аңчылар жергиликтүү элге, орустар афгандардын ошол мезгилдеги королу Давуд хандын эң жакын досторубуз деп ишендирүүгө далалаттанган. Акыры жергиликтүү эл, алардын кылыктарынан чочулап, Памирди таштоого мажбур болуп, көчтөгү жолдон, СССР менен Афганистандын ортосундагы чек арадагы Амударыясынын жээгинен орустардын тоноп калган аскердик машиналарын көрүшкөн. Кийинчирээк алар жайлаган жайлоолор советтик аскерлердин лагерине айланган.

Жогорудагы саясий себептер, кылымдар бою каалагандай көчүп-конуп турмушун улаган, Памир кыргыздарынын жашоосун түп тамырынан бери өзгөрткөн.

1978-жылы орус аскерлеринин Афганстанга киришинен улам Памирлик кыргыздар көптөн бери күткөн коркунучтун келгенин түшүнүп, жакын мамлекеттерден баш баанек кылууга жай сураган. Жергиликтүү элдин айтуусунда Рахманкул хан өз уулдарынын бирөөсүн Пакистанга сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн жибергени эскерилет. Аталган сүйлөшүүлөрдө, Пакистан өкмөтү Рахманкул ханды жалгыз эмес, эли менен бирге келүүсүн сунуштаган. Анын себеби, эгерде хан ажы өз үй бүлөөсү менен келсе, мамлекет тарабынан колдоо аз болорун, ал эми эли менен келгенде «качкын» макамын алып, башка эл аралык коомчулук тарабынан дагы колдоого алынарын белгилеген. Бул көч алар көздөгөн мезгилден дагы эрте ишке ашуусун талап кылгандыктан. Рахманкул хан мурунтандан Пакистандын жашоо шарты тууралуу маалыматы болгондуктанбы же башка себептерденби, ал жеке өз үй бүлөсү менен гана көчүүнү чечкен. Көчтүн акыркы сааттарында элди чогултуп, төмөндөгүдөй мазмунда кайрылуу жасаган: “Сүйүктүү мекендештерим, туулуп, өскөн ата-журтумду таштап кетүү мен үчүн өтө оор болуп турат. Бирок мындан кийин бул жакта калуу мүмкүн эместигин сезип турам. Орус бийлиги кийинки кадамдарында, Афганстандын саясатына кийлигишип, бизди жөн жашатпастыгына көзүм жетти [3]. Бул себептен сиздерден уруксат алып, үй-бүлөм менен башка өлкөгө кетүүнү чечтим. Мен сиздерге жана мамлекетим катары тааныган Афганстанга ак кызмат кылдым. Биз дайыма ар кандай саясий кысым көрсөткөн

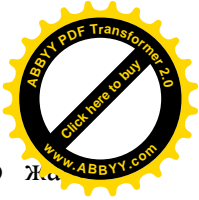
системалык башкарууга каршы турдук. Орус бийлиги дайыма бизге каршы ишти жүргүздү. Ага карабастан биз аларга ишендик, бирок тилекке каршы ишенген каталарыбыз оор болду. Мисалга алсам, 1937-жылы кыргыздардын мыкты саясатчы жана окумуштуулары атылды, тирүү калгандары түрмөгө камалды. «Улутчул, Туранчы, Панктүркчү» деп күнөөлөштү. Көмүлгөн жайлары белгисиз бойдон калды. Орустардын мындай башкаруусуна моюн сунбашыбыз керек. Бул жакта биз аз болсок дагы Афган өкмөтү бизге адилеттү болуп, ички иштерибизге аралашпады. Тескерисинче дайыма бизге жардам көрсөтүштү. Мен орустардын бул жака чейин келишин эч күткөн эмесмин. Алар бул топурактарга чейин ээлик кылууну кыялданат, мен аларды тааныбайм жана аларга ишенбейм. Эгерде мени менен кетем десениздер өзүңүздөр чечишиниздер керек. Келечекте эмне болоорун билбейм. Орустардын издегени жеке менмин, силерге каршы эч бир нерсе кыла алышпайт. Силер бул жакта калсаңар деле эч кандай коркунуч жаралбайт. Мен бүтүн малымды, мүлкүмдү силерге калтырам. Барыңыздарды бул жакка топтодум, себеби силердин уруксатыңарды жана аксакалдардын дуасын алууну чечтим”.

Көптөгөн маалыматтарга таянсак, Рахманкул хандын элге кайрылуусунан кийин эл хандан эч качан калбайбыз, сиз кайсы жакка кетсеңиз, биз да ошол жердебиз деп жапырт ээрчип, кээ бир булактар боюнча 1300, кээ бирлеринде 1500 киши, 10 000 чамасындагы малдарын айдашып, бир аз жүктөрү менен көчкө кошулгандары айтылат.

Эл арасында дайыма жылдар бою хандык системаны түзүп, калктын сый урматына ээ болгон хан, эмне себептен элди таштап, жалгыз өзү журт которууну чечти деген суроолор жаралып келген. Буга жооп катары биринчиден, Рахманкул хан капилеттен алар жашаган аймакка чейин келүү коркунучу бар орус бийлигинен чочулаган. Экинчиден, бул коркунуч Совет бийлигинин душманы атыкканы жеке өз башына гана таандык экенин билген. Өзүнүн керт башына келген мүшкүл иш үчүн жумурай журтту уясынан козгоп, башка өлкөгө көчүрүп, ал жакта кор болушун каалган эмес. Мындай кадамга баруунун дагы бир себептеринин бири, жашоонун жаңычылыгы, замандын ар тараптан өзгөрүшү менен коомго жат баңги заттардын соодагерлер менен кошо агылып келиши элдин тагдырын бир башка нукка бура баштаган. Мурунку замандагыдай калкта каада-салтты, үрп адатты сактаган улуттук баалуулуктар жоголуп, ар ким өз билгенин кылууга умтулуп, ханга анча муктаж болбой баратканын сезген. Айрым маалыматтар боюнча көчкө чейин эле, памирлик кыргыздардын жамаатында ички кризис болгонун жана бул кырдаалды профессор Сулайман Кайыпов төмөндөгүдөй баалайт: «Борбор Азиядагы акыркы хандык атыккан Рахманкул хан башкарган элдин ичинен ыдырашынын башкы себептеринин бири баңгилик болгон. Памирлик кыргыздар өздөрүнүн салты менен, өздөрүнүн дини менен жашабай, көп кылымдардан бери калыптанып калган турмушунан четтеп кеткен. Ошондон памирлик кыргыздардын хандыгы ичинен ыдырай баштаган». Мына ушул сыяктуу бир топ саясий жана коомдук маселелердин натыйжасында Памир кыргыздары Пакистанга көчүүгө мажбур болушкан[4]. Акыры Пакистан аймагына кирүүгө уруксат алышып, Памирден жол чыгышкан.

Бул мезгилдеги коомдук кырдаалды, ошол көчтүн катышуучусу Абдулахим Ватан төмөндөгүчө түшүндүргөн: «Афганистанды Бабек Камран башкарып турган заманда, Абдулкадир деген аскер башчы орустардын жардамы менен мамлекетте төңкөрүш жасап, саясий бийликти колуна алып, натыйжасында коммунисттер бийликке келген. Алардын келгендеги алгачкы саясий кадамында биринчи жергиликтүү калктын малын, анан жанын алышары сөз кылынган. Биз дагы орустарга болгон эскиден келген коркунучтан Пакистанга качып келдик».

Көчкө даярданууда аксакалдар өз ара кеңешип, элди көч мезгилинде ар кандай карактоолордон коргоо үчүн айылдагы эркектерден 200 аскер чогултуп, колдоруна курал берип, малдарды айдатып жүк менен чыгарышкан. Жол узак жана татаал болгондугу үчүн бардык мал мүлктү алуу мүмкүн эмес болгон. Мурунтан Пакистан менен

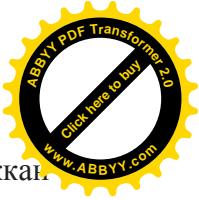
байланыштары болгондуктан, төрт күндө барууга болжолдонгон, бирок көчтө жаңы балдар, кары адамдардын болгон үчүн көч бир жумага уланган.

Белгилей кетсек, кыргыздардын Пакистанга көчүү аракети Советтик аскерлерден жашыруун ишке ашкан. Эскерте кетсек, Памир кыргыздарындагы «Орус бийлиги келип биринчи жергиликтүү калктын малын анан жанын алышат» деген пикир, Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуудагы алгачкы жылдардан тартып, коллективдештирүү мезгилиндеги саясаттан улам калыптанган түшүнүк катары баалоого болот. Совет бийлигине малыбызды бербейбиз дегендер, Памирге качып, ал жакта байыртадан жашаган кыргыздарга кошулушкан. Орус бийлигинин баскынчыл саясаты тууралуу алардан алынган маалыматтар Памир кыргыздарында жогорудагы түшүнүк дагы да терең калыптанган.

Көчтүн башындагы күбөлөрдүн ошол мезгилдеги кырдаалга байланыштуу пикири төмөнкүдөй болгон: «Рахманкул хан баскын кылган бийликке канчалык тиренип каршылык көргөзсө дагы, акыры чыдай албайт эле. Душмандын колунда ар кандай куралы болуп, буга чейин деле ыгы келген мезгилде ханыбызга жашоо бербей, түрлүү ыкмада колго түшүрүүнүн аракетин көрүшкөн. Орустар дайыма биздин ата-бабаларыбыздын жерлерин басып алып, аларга каршы чыккандарды басмачылар деп жектеди». Дагы кошумчалай кетсек, жергиликтүү калк ошол замандагы орустардын бийлигин төмөндөгүчө түшүнүшкөн: «Ооганстанга орус аскерлери басып киргенде, бизди Пакистандан башка кабыл ала турган мамлекет болбоду. Биз коммунизмден качып жүрдүк. Орустарга Ооганстанды сатып жиберешкен экен. Алар байларды жектеп, алардын оокаттарын кедей-кембагалдарга бөлүп беришкен жана кембагалдарды байларга каршы күүлөп үгүттөшкөн» деген өңүттө кабарлары болгон. |

Улуу Памир айылынын архивчиси деген атка конгон, тарыхка өтө дилгирлик менен көңүл койгон Алим аксакалдын айтуусу боюнча: «Биздин аталарыбыз 1916-жылкы үркүндө Алайдын Гүлчө деген айылынан чыгып, алгач Кытайга качышкан экен. Заман жакшы болду дегенде, Түркстан деп аталчу Кашгардан Тагармага андан Тажикстанга келишет. Мургабта 1934-жылы кулакка тартуу башталганда, Кытайга качып кетип, 1938-жылы ал жактан Ооганстанга келишкен. 1947-жылы орус аскерлери кайра Памирди басып, Чоң Памирден 73 кишини, Кичи Памирде 3 кишини өлтүрүп, элдин малдарын алып ата баштаган. Эл кайра Кытайга качып, эки жыл жашагандан кийин ал жакка 1949-жылы кытай бийлигинин башына орус бийлигин жактаган, Мао Це дун келгенде, коммунист бийлиги кайра келди деп калк жапырт Памирге көчүп келишкен. Памирде турганда Рахманкул хан баш болгон бай адамдар Кабулга жылда барып, Закир шахтын кабыл алуусунда болуп, ар кандай саясий жаңылыктардан маалымат алып турушкан. Мындан тышкары Памирге чет элдик саякатчылар да көп келишчү. Рахманкул хан аларды эл башчысындай сыйлап, коноктоп узаткандыктан, батыштык саякатчылар, совет таануучулар, изилдөөчүлөр арасында анын кадыры жогору болгон. Акыры 1978-жылы орустар кайра Ооганга келгенде биз Пакистанга качууга мажбур болдук. Бирок Пакистанга келгенде көпчүлүк калктын көбүнүн, бул тоодон биринчи жолу түшүшү болгон. Памирдеги аба ырайы 38ден төмөн болсо, Пакистанда 50 даража ысык болгондуктан 350 жакын адам өлгөн. Көп элди дарыя сактады, адамдар балыкка окшоп кечке дарыяда жатып, жанын алып калышкан күндөр болду. Пакистанда биз тамактан эч кыйналган жокбуз. Жаңы келген мезгилдерде, Пакистан эли тамагыбызды үзбөй алып келишчи. Кыйналган нерсебиз күндүн ысыгы, анан суунун таза эместиги болду. Биз ичкен суудан малдар, эшектер да ичишип кээде иттин өлүгүн да көргөн учурлар болду. Оорусак дароо дары алып келип же ооруканаларына жаткырышчу. Ошого карабастан, аял менен балдардан 200дөн ашык адам өлдү. Мен өзүм сары кесел (сарык оорусу) болуп ооруканадан айыктым» деп эскерди.

"Муздуу даван (бел, ашуу) бар экен, ошону ашканда муздун жаракаларына көп кой түшүп кеткен. Мен да койлорумду ошондо жоготком. Сууга акканы сууга акты. Дагы бир

бала бар эле, ал да агып кеткенде, бизден бирөө ат менен барып суудан алып чыккан деп эскерет Кудаяр Субанкул уулу.

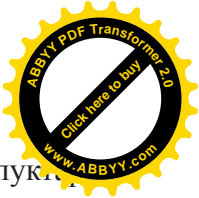
Кошумчалай кетсек, Улуу памир айылынын тургуну Абдулхалим Галип көч тууралуу төмөндөгүлөрдү эскерди: «Алгач Пакистанга көчүп келгенибизде, алардын өкмөтү бизди үч топко бөлүп, Гилгитте 200, Чытырканда 100, Мискерде 60-70 үй-бүлөнү жерлештиришкен. Биз Гилгит шаарынын четиндеги бир лагерде, кенжүттүк деген калкка жакын жерде жайгаштык. Жаныбызда көпүрөсү бар дарыя акчу. Баардыгыбыз ошол дарыядагы суунун жээгинен чыкчу эмеспиз, ичүүгө колдондук жана кир дагы жуудук, жашообузду ушул дарыя сактап калгандай сезилет. Суунун таза эместиги көп адамдарыбызды өлүмгө дуушар кылды. Пакистанда дарыгерлери аз жана дарыларды чөптөн жасашып, жалаң аялдар дарылашчу. Жергиликтүү калктын ичинен өздөрүнүн жашаган жерлери үйлөрү жок, бак дарактардын түбүндө жашаган кедейлери көбүрөөк болгон. Ошого карабастан, 1-2 гектар бакчалары бар пакистандык коңшуларыбыз, бизге жер жемиштеринен берип каралашчу. Биз дагы аларга колубуздан келген жардамыбызды бердик. Жерлери начар, таштак келип, мал кармоого мүмкүн эместигинен эчки көп багылчу. Биз бир аз киши менен жайлоого кетчүбүз. Ал жакта суусу таза, айран кылып ичип кышка чейин калууга мүмкүн эле. Памир кыргыздарынын тыңыраактары койлорду ылдыйдагы Гилгитти көздөй айдап барып, текейге сатышчу» [5].

Белгилей кетсек, көп жылдар бою Памир кыргыздарын изилдөөгө алган профессор Назиф Шахрани, памирчилердин Пакистанга ооп келгенин угуп, көңүлү тынбай, Америкадан учуп келген. Алардын жашоосун көрүп, эл аралык уюмдарга шашылыш кат жөнөтүп, англисче макала жазып, ал кезде эч ким билбеген памирлик качкындар тууралуу дүйнө коомчулугун кабардар кылат. Назиф Шахранинин билдирүүсүнө таянсак: «Алар, Памирлик кыргыздар советтик баскынчылыктын алдында Ооганстандан кеткен биринчи качкындар болгон. Гилгитке мен 1979-жылы июнда бардым. Абалдары оор, жардам берген киши жок. Малын сатып, сойгонун союп түгөтүп, ач-жылаңач калышкан. Мен БУУнун Качкындар агенттигине кат жаздым. Ошондон кийин кыргыздарды чогултуп, Гилгиттин жанына чатыр лагер куруп беришти. Чыгыш Түркияга кеткенге чейин кыргыздар ошол лагерде үч жыл жашашты».

Какыраган талаага түшкөн ак чатырлуу лагерде памирчилерге атайын тамак уюштурулуп, дарыгерлер келип турушкан. Балдар мектепке жиберилген. Андай мектептердин биринде окуган Азиз Айтмамбет уулу ошол жерден жаңы тилдерди үйрөнгөнүн төмөнкүчө эскерген: «Пакистанда урду тилин окууну баштаганбыз. Гилгиттин жанындагы Ишкашам деген райондо мектепке бардым. Ошол жердин жергиликтүү Урду тилин чатырларда окутат эле».

Аталган көчтө жалпы элдин малын Памирден айдап келген Саимдин маалыматтарына таянсак: «Пакистанда чатырыбыз да жок эле, шалча кийизди ташка жаап жатчубуз. Себеби качканда орус чек арачыларына билинип калбасын деп, боз үйлөрүбүздү тигилген бойгон калтырганбыз. Орустарга таандык азыркы Тажикстандын чек арасы жакын эле, аркы тараптан советтик чек арачыларды дүрбү салганда бири-бирибизди көрүп калчубуз. Бирилерибиз түн ичинде жолго чыктык, кээ бирибиз күндүз качтык. Мен койлорду айдап келдим». Күбөлөрдүн эскерүүсүндө жол татаал болуп, анын үстүнө артынан кууган эч ким жок экенине көздөрү жеткенден кийин, качкындар жол ката токтоп, кой союп жеп, улам эс алып жүрүп отурушкан. 1978-жылдын августунда жолго чыккан 300 чакты түтүн эл бир жума дегенде Пакистандын эң түндүгүндөгү айылдардын бирине келип түшөт.

Алгач кыргыздар калган аймак, Гималай тоолорунун кучагында, Индия менен талашка түшкөн Кашмир аймагында жайгашкан Гилгит шаары болгон. Шаар Кытайдан келүүчү Каракорум жолунун боюнда турган. Бул тарапта элдин көбү шииттер болгондуктан, жергиликтүү калктын Пакистандын борбордук бийлиги менен мамилеси жакшы эмес болгон. Түндүктөгү асман тиреген тоо тараптан жер жайнаган мал айдап, өңү бөлөк, тили буруу жүздөгөн киши атчан, жөө-жалаңдап каптап келгенде, Имит деген бул

чакан айылдын тургундары таң калышкан. Анткен менен өздөрү да тоолук болушкандыктарынан, амандашып, үйлөрүнө киргизип, чай беришкен. Жергиликтүү пакистандыктар келгиндердин малын көрүп, булар укмуш бай болсо керек деп ойлошкон. Эл башчылары кымбат баалуу чапан жамынып, кийимдери тыкан, кыздары кызыл-тазыл көйнөк кийген, салабаттуу байбичелердин колдорунда жаркыраган күмүш шакектери болгон.

Ооган кыргыздарын изилдеген Назиф Шахрани келгиндерди Пакистанда өтө шектенүү менен кабыл алышканын эскерет: «Пакистандыктар алардын ким экенин билген эмес. Кыргыздар аларга өтө шектүү көрүнгөн. Ооган дегенде алар пуштундарды гана билишчү. Бирок булар пуштундарга окшош эмес эле. Тилдери да бөлөк. Пакистандыктар өтө шек санаган, кыргыздарга алгачкы жыл өтө оор болгон».

Эми Пакистандагы жашоого күбө болушкандардан алынган маалыматтар ал жактагы кыргыздардын жашоосунун кандай нукта уланганын жана коомдук-экономикалык абалынын деңгээлинен кабар алууга мүнкүндүк берет. Алынган билдирүүлөрдө: «Атым Жолдош Кутлу, 54 жаштамын, Кутан уруусунанмын. Памирден 14 жашымда кеткенде кайгырдым, туулуп өскөн жеримден айрылуу өтө оор болду. Ал кезде Ооганстан менен Пакистандын ортосундагы чекте азыркыдай күзөт болгон эмес. Туурасы ондогон чакырым келген мөңгүлүү өткөөлдөрдө бир топ малыбыздан кол жууп, кыйынчылык көп тарттык. Сууга агып өлгөндөр болду. Биз менен чогуу келген туугандарыбыздан жүзгө жакыны кайрадан Памирге кайтып кетишти. Пакистанга келгенде эсимде калган нерселер, моторлорду (машина), парктарды жана биз мурда тааныш эмес жаңы нерселерди көрдүк. Пакистан калкы бизди жакшы карады, ач калбадык. Жашаш үчүн сүт, муз, суу сатып иштедик жана арабызда иштебегендерибиз да болду. Пакистандагы жашоонун оорлугунан, келин алууда же кыз берүүдөгү калың маселеси өзгөрүп, Памирдегидей салт санаа азайды»[6]. Пакистанда жашап келгендердин маалыматына токтолсок: Напахан Акжол, 57 жашта, уруусу Кыпчак, Памирден кичинекей кезинде кеткен. Пакистанда 15 жашында отунчу уруусунун Ысмайыл атуу адамына күйөөгө беришкен. Кайын энесинин жоктугунан кайын атасы, кайынагасынын аялы менен бирге жашап, анан өздөрүнчө бөлүнүшкөн. Пакистанда жашай турган үйлөрү жоктугунан жана тамак аштан кыйналышкан. Мурунтандан кедейликтен ата энелери кыйналганын эскеришет. Пакистанда ар ким эмнеге шыктуу болгонуна жараша күн көрүшкөн. Таар, төшөк, сайма сайып сатып оокат кылышканын билдирген[7].

Али Күней: “Памирде жашаганда мектепке барып куран үйрөнгөм. Ошол жакта үйлөнүп, бирок көп өтпөй аялым ооруп көз жумган. Пакистанда төрт жыл мал кайтардым. Памирде бир тууган иним калды».

Али Нуфук: “70 жаштамын, Пакистанда мал күтөт элем. Базарга алып барсак арзан сурашчу». Бахид Шаа: «Өзүмдүн улутум башка 62 жаштамын, Памирде жашаганда байлардын үй кызматчысы болчубуз, Пакистанга келген элге кызматчы болгондон кутулдук. Азыркыга чейин бирдей, теңчиликте жашоо сүрөбүз».

Сайин Ватан 58 жашта, Шайим уруусунан. «Пакистанда өлүк көмүүдөгү кээ бир салттарыбыз акырындап калды. Алгач алар тамак ашында ачуу нерселерди көп колдонгондуктан иче албай жүрдүк. Калама көп жасашат эле. Төрт жылдын ичинде алардын тамактарына көнүп, жүрүш турушунун кээ бир жактарын үйрөнө баштадык. Көптөрүбүз жип чыгарган заводдо иштедик. 4 жыл Пакистан өкмөтү бир аз акча жана тамак аш берип турган. Кээде алар бизге тыштап кеткен кездемелерден, аялдарыбыз төшөк жасап акча алышкан». Сайин Ватандын зайыбы Памирден он жашында Пакистанга келгенин жана аны турмушка эрте узатканын эскерди. Гүлнар айым өзү кызылаяк уруусунан болгон, 16 жашында өзүнөн 15 жаш улуу адамга турмушка беришкен кошумчалады.

Сатыбалды, уруусу кочкор, 55 жашта. Памирден качканда 11 жашта болгон. Жолдон кээ бир жерден атчан, өгүзчөн, кээ бир жерде жөө жүрүп Пакистанга

келдишкенин. Ысыктан көп адамдар өлгөнүн эскерет. Пакистанда тилди бат үйрөнү бала багып иштеген. Т

Торгой Женгиздин уруусу Кызыляк, 66 жашта. Бул аял өзү 21 жашында төрөгөнүн, бирок жашоонун начардыгынан 4 улуунан 1 уулу калганын эскерди. Пакистандагылар «Далдама» деген чөптөн алынган суюк май колдонушкандыктан тамактары супсак, даамсыз болгон. Памирликтер төрөлүшүнөн күчтүү тамак, таза каймак май жешкендиктен тез арада арыкташкан. Памирде төрөгөн аялдардын ден соолуктары жакшы болгондуктан бир апта төшөктө жатпай дароо туруп таар согуп, оокат кылып башташканын, ал эми Пакистанда төрөгөн аялдар аларга караганда алсыз болуп, көп убакыттан кийин гана өздөрүнө келишкен. Жаңы төрөлгөн балдарга күндүн ысыгынан денесине тез-тезден упа сүйкөп турушкан. Балдар бир жашка чыгаарда же маалымат берүүчүлөрдүн тили менен айтсак, «кемге жеткенде» тумоо тийип чарчап калышкан. Төрөт учурунда кээ бир аялдардын тону түшпөгөндөрүн колдору менен алышкан учурлары болгон.

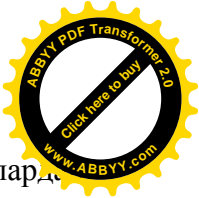
Реджеп Али Вура кесек уруусунан, 72 жашта. Зайыбы өзүнөн 10 жашка улуу, анын жашы 82 де: Пакистанга келгенде биз алсырап калдык, бизге алардын аскерлери суу ташып ар кандай жардам көрсөтүштү. Пакистанда көп иштеген эмес, аларга жардам катары өкмөт тарабынан берилген акчаны үнөмдөп жеткиришкен. Ван кыргыздарында кеңири «Гузаран» кылдык деген сөз колдонулат. Анын мааниси оокатыбызды же ошол нерсе менен жашап жатабыз дегенди түшүндүрөт. Памир кыргыздарын Пакистандагы кыйнаган нерселердин бири, алардын көп тилдүү болушу. Мискер жакта мискерче сүйлөшсө, борбор шаардагылар урдуча жана башка тараптагылар андан дагы бөлөк тилде сүйлөшкөн. Ошого карабастан Пакистандыктардын камкор жана өтө жардамчы адамдар болгонун баары эскеришет.

Кайын Четиндин уруусу дүрбөл, 1960-жылы төрөлгөн. Памирден 16 жашында чыккан. Анын эскерүүсү: «Памирде үйлөндүм, бирок аялым талма оорусунан көз жумду. Памирден бери талма оорусу барларды же талып калгандарды тергеп «коркок» деп аташчу. Эми Пакистандагы жашоодон эсимде калгандары, биз кувар тилинде сүйлөштүк, өтө оор тил экен. Негизинен Пакистандын кыштактарында (айыл) куварча сүйлөшкөн. Алардын эсибизде калган салт-санаасы, өлүк өлгөндө аялдары кара кийим кийишчү. Беш-алты айдан кийин аздардын азасын ачмак үчүн аялдарга кызыл кийим кийгизишкен. Биздин арабыздан ошол кезде 3-4 кызды тили буруу элге күйөөгө беришкендер болгон, 3-4 эркек Гилгитте, Чатралда жана башка жерлерде, элден бөлүнүп, дайыны табылбай калгандары болду».

Ысак Даа 63 жашта, Кыдыршанын ичинен Жутанкы уруусуна кирет. Пакистанга 20 жашында келип, 1000 калдар (акча) берип, үйлөнгөн. Аксакалдар ошол мезгилдеги шартка жараша калыңдын өлчөмүнө өзгөртүү киргизишкен. Эгерде ала турган кыз, мурун турмушка чыкпаса, 1000 калдар (Пакистандын акча бирдиги) берилчү, ал эми жубан болсо, 500 калдар берилген. Пакистандагы жашоонун начарлыгынан кой союлбай, колдо бар оокаттан тамак жасап, нике кыйылган.

Айткулу Карабаш Төөлөс уруусунан, анын айтуусунда Пакистанга келгенде 16 жашта болуп, мал сатып акчаларын сактап Түркияга келгени эсинде калган. Дагы бир маалыматта: “Биз Пакистанда, 1978-жылы үйлөндүк. Мен 25, аялым 15 жашта болгон. Мен Гилгитте жашачумун, аялымды Пакистандын башка айылынан араба менен алып келдик. Калың үчүн Пакистандын акчасы менен 500 калдар акча бердик. Элди чакырып бата дубаларын алдык [8].

Ысмайыл Атылган 57 жашта, бул түрктөрдүн берген ысымдары, чоң атасынын аты Айтмамбет, өз атасынын аты Абылкасым болгон. Атасы Памирде 40 жашында көз жумган, чоң атасынын кадыры менен 5 жамбы берип үйлөнгөн. 1 жамбы 10 кой болгон. Азыр төрт баланын атасы. Памирде жашоого ыраазы болгондорун белгилешет. 100гө жакын малыбыз болуп, кышында жыгач менен жабылган жер тамдарда жашачубуз. Ооганстандын Сараттан деген жерине барып аштык алып, бир айда келет элек.

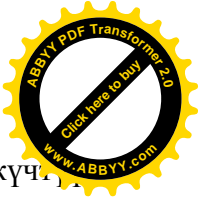
Пакистанга келгенде жан багыш үчүн курулуш иштеринде иштеп акча таптык. Аларда күжүр, сарт тилинде сүйлөшкөндү үйрөндүк. Пакистандагы ысыкта бир айда 170 киши холерадан өлдү. Жалпысынан, 200-350 чакты, негизинен кыздар, аялдар, жаш балдар аптапка, ооруга чыдабай өлүп кетти. Эркектер арасында өлүм көп болгон эмес экен. Биз менен келгендерден Афганстанга 30 үй-бүлө кайра кетишти.

Жалпы Пакистандан келген адамдардан алынган маалыматтар ушул өңүттө болду.

Памирлик кыргыз Кудаяр Субанкул уулунун айтымында, айрыкча апийимди көп чеккен памирчилердин арасында баңгилик Пакистанга барганда дагы күч алганын төмөнкүчө билдирген: «Апийимди кара дары дешчү. Пакистанда кара дарыны кадимкидей эле дүкөндөн сатып алышчу. Аны элдин жарымына чукулу чекчү. Бул тууралуу профессор С.Т. Кайыповдун маалыматында: «Памир кыргыздары Түркияга келгенде түрк өкмөтү алардын арасындагы баңгилерди атайын дарылаттырганын жана өлүм-житим көп болгондуктан, ал жакта элдин саны өскөн эместигин билдирген». Ошол кездерде Памир кыргыздарын изилдеген франциялык профессор Реми Дордун кеңеши менен Гилгитке британиялык тележурналисттер барышат. Алар Рахманкул хан менен жолугууга Пакистан бийликтеринен кыйынчылык менен уруксат алышат. Чет элдик журналисттерди атайын кызматтардын өкүлдөрү такай коштоп жүргөн. Алардын көзүнчө Рахманкул хан пакистандыктар түшүнгөн фарсы тилинде сүйлөөгө мажбур болот. "Эл башы" деген макамына жараша Рахманкул хан өзүнчө короосу бар, бак-шактуу үйдө жашоого уруксат алат. Ал ошондой эле Гилгитте дүкөн иштеткени тууралуу маалымат алынган. Кийинчирээк, Рахманкул ханга Гилгитте жолуккан швейцариялык ишкер Бернар Репонд кыргыздардын соодасы анча жакшы жүрбөгөнүн эскерген.

Памир кыргыздарынын ханы Рахманкулдун өзү менен ээрчип келген, элинин оор ахбалда калганына өкүнүп, эч кимге көрүнбөй ыйлаган күндөрү болгондугун замандаштары эскеришет. Ошол кыйын кезеңде кыргыздар бытырап, ар тарапка чачылат. Негизинен Гилгит, Хонза деген шаарларда жан сакташкан. Аялдар үйдө калып, эркектер текейге жалданып иштешкен. Күндүн ысыгынан балдардын ичи өтүп, өлүм көбөйөт. Ай айланбай улам бир үйдөн өкүрүк чыгып, кошок кошулат. Акыры Пакистандын жашоосуна эч көнө алышпастыгына көзү жеткендиктен, башка өлкөгө көчүүнүн камын көрө башташкан. Хан ажы Памирде жашап жүргөн мезгилден баштап, батыштан келген адамдардан, Америкадагы кээ бир аймактардын, өзгөчө Алясканын Памир жергесине аба ырайы жагынан окшош экенинен маалыматы болгон. Мүмкүн ушул маалыматтан таасирленгедиктенби же мурунтан тийиштүү кишилерден башка жакка жер которуу боюнча кеңеш алышы түрткү болгонбу, кыскасы мал кармап, калктын каада-салты бузулбаган жана көчмөнчүлүк жашоосун улантууга ылайык жер издеген.

Алгач Памирлик кыргыздар Пакистандан Түркияга келүү үчүн тийиштүү жерлерге кайрылышкан. Бирок ошол мезгилде Түркияда абал оорлошуп, сачыл (оңчул) жана солчулдар деген эки саясий топ түзүлүп, саясий кырдаал оор болгондуктан, кыргыздардын өтүнүчү кабыл алынбаган. Бул себептерден кыргыздар АКШдан жардам суроого мажбур болушкан. Кээ бир маалыматтар боюнча, 1982-жылы күз айларынан баштап, Американын басма сөздөрүндө, афган көчмөн качкындары Пакистандан Аляскага көчүү ниетинде сүйлөшүүлөр жүрүп жатканы газеталарга басылган [9]. Алгач Америка тарап алардын сунушун кабыл алып, катта көрсөтүлгөндөй суук жер сурашкандыктары үчүн Аляскага кабыл алышарын айтышкан. Бирок, тилекке каршы 5 айдан кийин бул маселе боюнча АКШнын элчилиги тарабынан төмөнкүдөй жооп келген: «Улуу урматтуу Рахманкул хан, бул катты жазуу мага оор келди. Американын сенатору Тед Стевен АКШнын Аляска аймагына кыргыздарды жайгаштыруу боюнча социалдык жана укуктук жактан бир топ маселелер чыга турганын билдирди. Бул иштен оң жооп албай калдык. Сиздер эч кимге баш ийбей турган эл экениңиздерди эсимден эч чыгарбайм. Сиз эркиндикти өтө баалагандыктарыңызды тарых көргөздү. Сизге окшогон намыстуу, мекенин сүйгөн патриот адамдар ар дайым эле жарала бербейт. Бирок, сиздей адамдардын баркын дайыма бийликтегилер азыраак баалайт. Жадагалса улуу мамлекеттерде деле кайраттуу, чынчыл

адамдардын болуусуна сый урмат көрсөткөндөр аз. Алар мындай эр жүрөк, эрки күчтүү адамдардын Аляскага жерлешүүсүнүн баркын билбей жатышат. Убактысы келгенде түшүнүшөр. Үмүтүнүз үзүлбөсүн. Мен жана менин досторум сизге жардам берүүгө аракет кылабыз. Истамбулдагы элчиликтин жардамы менен бул кат сизге жеткирилет. Катка жооп жаза турганыңызга үмүтүм бар. Сиз жана калкыңыз менен көрүшүүнү каалайм. Сиздин өмүрүнүз узун жана калкыңыздын тагдыры жакшы болот. 16 сентябрь, 1980. Аляска. Anchogaze. Mister Huci Leddi”.

Жогорудагыдай кат жообунан кийин Рахманкул хан, экинчи ирет Түркия мамлекетине «Кайрылуу каты» менен кайрылган. Бул кайрылууга чейин эле Түркия мамлекети Пакистандагы түрк тилдүү боордошторун өз мамлекетине алууну пландап жаткан. Пакистандагы түркмөн, кыргыз, өзбек качкындарын кабыл алуу үчүн Түркия мамлекети тарабынан, 2641-мыйзам иштелип чыгып, анын негизинде «Афган качкындары» көч кординационунун жогорку комитети түзүлгөн. Ал убакытта Түркияда абал турукташып, бийликке Кенан Еврем дайындалган. Көп өтпөй мамлекет башчысы иш сапары менен Пакистанга келип, Рахманкул хан менен сүйлөшкөнү эскерилет [10].

Мындай иш чарадан кийин Памир кыргыздарынын ханы эл менен кеңешип, түпкү атабыз «түрк», биз чоочун жерге кеткен жокпуз, салт-саанабыз, түбү бир журтка кетип жатабыз деп билдирип, кубануу менен жолго камынышкан. Белгилей кетсек, 1982-жылдагы сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында 1138 кишиден турган Памирлик кыргыздар Түркияга көчүрүлгөн [11].

Белгилей кетсек, Памирлик кыргыздар үчүн Пакистандагы жашаган жылдар заманбап турмушка алгачкы кадам таштаган маанилүү баскыч болуп калган. «Пакистандагы мезгил алар үчүн өткөөл кез болгон. Ал мезгилди катастрофа деп эсептеген туура эмес. Ал мезгил Ооган Памириндеги феодалдык эски турмуштан Түркиядагы заманбап жашоого көпүрө болгон», - деп эскерет Бернард Репонд.

Азыркы күндө Ван областынын Уулу Памир айылынын тургундары, канча жыл өтсө да ошол оор кырдаалда Пакистандын жеринде көмүлгөн жакындарын эскерип үзбөй куран окушат. Жалпысынан алганда Пакистанда Памирлик кыргыздар азаптуу төрт жылды баштан өткөрүшсө да, бөтөн элде тукум курут болуудан сакталып калгандарына шүгүр кылышат.

Адабияттар тизмеси

1. Жумабаев Б.М. Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш (XIX к. аягы) [Текст] / Б.М.Жумабаев. - Бишкек: 2009.- 63 б.
2. Altımuşova Z. 1930'lu yıllarda Kırgızistan'dan Çin'e göç hareketleri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/11 Fall 2013, p. 20-21, Ankara-Turkey
3. Кыргызы затерянные в Памире [Электрон ресурс] Кируу дарегі: <http://www.sary-kol.ru/stati/pamir/kyrgyzy-zateriannye-vpamire>.
4. Кайыпов С.Т. Түркияда жашаган Памир кыргыздарынын макал, лакаптары [Текст]: Лингвофольклористикалык булак / С.Т.Кайыпов. – Бишкек: 2017.
5. Талаа дептери. Абдулхалим Галип (10.08.2019)
6. Талаа дептери. Жолдош Кутлу. (20.12.19)
7. Талаа дептери. Напахан Акжол. (21.12.19)
8. Талаа дептери. Айткулу Карабаш. (12.12.19)
9. Маанаев Э. На крыше мира [Текст] / Э.Маанаев, В.Плоских. - Фрунзе: 1983. – 120 бет.
10. Кайыпов С.Т. Памир кыргыздарынын тамак-аш маданияты [Текст] / Том 3. // С.Т.Кайыпов. - Үрүмчү: 2016.
11. Маанаев Э. Этногенез и этническая история кыргызов [Текст] :новое, осмысление проблемы / Э.Маанаев. - Бишкек: 2017. – 220 бет.